

1960. – 29 с.

69. История медицины и здравоохранения Украинской ССР / Сост. Г.Д.Полюсова, М.Г.Каневская. – К., 1982. – 621 с.

70. 70 лет советского здравоохранения (1917–1987) / Под ред. Е.И.Чадова. – М., 1987. – 511 с.

71. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР / Под ред. А.Е.Романенко. – Т. 1. – К., 1987. – 479 с.

72. Ганіткевич Я.В. Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004. – 368 с.

73. Мусієнко В.К. Медицина крізь призму століть. – Суми: ВВП "Мрія-1", 2004. – 236 с.

74. Сердюк А.М., Прицкер А.М. Завещание врача-профилактика. – К., 2003. – 123 с.

75. Кобилянський С.Д. Історія медицини Буковини. Цифри і факти. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 248 с.

76. Васильев К.К. История медицины Сумщины: Очерки. – Одесса, 2005. – 228 с.

77. Груша А.М. Развитие медицины та фармацевтики на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – 48 с.

78. Ковбасюк Г.Д. Минуле та сучасне медицини Білої Церкви. – Біла Церква, 2003. – 224 с.

79. Ратинков И.М. История медицины Шосткищины: Исторический очерк. – Шостка: Северянина, 2004. – 66 с.

80. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930-і рр.): Дис... к. і. н. – Чернігів, 2000. – 247 арк.

81. Леха Л.Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 роках: Автореф. дис... к. і. н. – Харків, 2002. – 20 с.

82. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: Дис... к. і. н. – Одеса, 2001. – 189 арк.

83. Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дис... к. і. н. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 арк.

В.В.Ткаченко

У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20–30-ті роки ХХ ст.

Міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.) репрезентує вельми цікавий і надзвичайно драматичний для історії української науки відрізок часу. З одного боку, на початку цього періоду ще продовжували існувати і діяти наукові школи і провідні діячі дожовтневого часу. Ще існували рештки академічної свободи, які надавали можливість плідно працювати вченим різних напрямків (особливо в галузі природничих наук), контактувати із

колегами за кордоном, обмінюватися з ними ідеями та результатами досліджень. З іншого боку, вже з другої половини 20-х років починає із нещадною невпинністю формуватися у своїх основних рисах тоталітарна сталінська машина соціального терору, всеохоплюючого контролю та пригнічення, ідеологічного диктату та примусового позбавлення права мати власну думку. Зрозуміло, що за таких умов наукова творчість – як, власне, і саме фізичне виживання вчених – було під запитанням. Але і за цих часів українська наука зуміла збагатити світ видатними досягненнями. А приклади протистояння сліпій силі невігластва і терору (хоча воно рідко набувало відвертого і відкритого характеру) показали, що в усі часи "і один у полі воїн". Усе сказане визначає велику наукову і суспільно-політичну значущість вивчення історії наукової інтелігенції України у міжвоєнний період.

Вказаній темі присвятили свою увагу як вітчизняні, так і зарубіжні історики, які досліджували історію України і Радянського Союзу в цілому в зазначений період. Зокрема, йдеться про роботи В.Даниленка, С.Кульчицького, П.Тронька, Г.Касьянова, Ю.Шаповала, Ю.Сергієнка, А.Коновця, М.Кузьменка, В.Липинського, В.Сергійчука, В.Бордюгова, М.Козлова, Е.Гордона, В.Клопова, В.Литвина, Р.Пайпса, Р.Конквеста, Т.Шаніна та інших. Спеціальні дослідження С.Білокона, В.Нікольського, Г.Іванової, С.Кокіна, Н.Литвин, В.Ченцова, І.Біласа, В.Шенталінського, М.Шитюка присвячені політичним репресіям, що в широких масштабах здійснювалися у 20–30-х рр. і які мали наукову інтелігенцію одним зі своїх головних об'єктів. Різні аспекти тоталітаризації українського суспільства у 20–30-ті роки (в тому числі через призму біографічного жанру) вивчали І.Автушенко, С.Білошицький, Ю.Горбань, В.Очеретянко, О.Тарапон, Н.Миронець, В.Пристайко, А.Санцевич та ін.

Разом з тим слід зазначити, що у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені становищу наукової інтелігенції України у міжвоєнний період та з'ясуванню загальних принципів політики сталінського керівництва щодо наукових кадрів.

Метою статті є спроба проаналізувати загальні соціально-політичні умови, в яких існували і творили вчені України у 20–30-ті роки ХХ століття, виокремити основні риси політики сталінського компартійного керівництва щодо наукових кадрів.

Джерельну базу роботи складають архівні матеріали та друківані документи, досить великий корпус мемуарних джерел, а також дані періодики.

Початок 20-х років для України був перш за все часом подолання найбільш кричущих наслідків руйнівних воєн – світової і громадянської, які

завдали великих втрат саме мешканцям України, розташованим тут підприємствам і науковим установам. Руйнації першої світової війни та революції завдали втрат науковим кадрам України. На початку 20-х рр. кадри наукової інтелігенції істотно зменшилися у порівнянні з дожовтневим часом. Це, насамперед, було зумовлено загибеллю вчених від голоду і погромів, від білого, червоного і бандитського терору, а також – і досить великою мірою – тим, що частина науковців була змушена емігрувати як із міркувань політичних, так і з метою уникнення фатальних випробувань революційного часу. Як би там не було, інтелектуальний генофонд України подіями 1914–1921 років було підірвано дуже сильно. Чимало науковців, (зокрема, ті, кому не "пощастило" із робітничо-селянським походженням) потрапляли до "уражених у правах", позбавлялися можливості брати участь у голосуванні на виборах, потерпали від політики експропріації "надлишків" житлової площі тощо. Інтелігенція – у широкому її розумінні як прошарок людей освічених – на багато років стала об'єктом стійкої недовіри, яка культивувалася усіма тодішніми засобами масової інформації та пропагандистського впливу. Зрозуміло, що більшовицька диктатура фактично унеможлиблювала також і будь-яку автономну (тим більш – опозиційну) громадську активність. Політичні партії і рухи, яким дожовтнева інтелігенція співчувала, були змушені згорнути свою діяльність або діяти в умовах конспірації. Представників інтелігенції до правлячої партії – ВКП (б) – приймали скоріше як виняток.

Вище партійне керівництво (як у Москві, так і у Києві) добре усвідомлювало небезпеку, яку уособлювала впливова українська інтелігенція, її авторитет, її протестна налаштованість. Під особливим наглядом опинилися вчені і громадські діячі, пов'язані з історією та ідеалами УНР, які сповідували загальнодемократичні чи ліберальні принципи і через це навіть своїм існуванням могли ставити під сумнів монополію комуністичної ідеології.

Проти інтелігенції як живильного осередка опозиції (в тому числі потенційної) застосовувався цілий репресивний арсенал, починаючи з обов'язкової реєстрації, так званих "чисток" у вищих навчальних закладах та наукових установах, всіляких кампаній боротьби із буржуазною та націоналістичною ідеологією – і до карного переслідування в усіх його формах.

Початок 20-х років був ознаменований сумними і ганебними для компартійної влади примусовими висилками представників науки і освіти. Спеціальне засідання Політбюро ЦК РКП(б) 22 червня 1922 року розглянуло питання про висилку "реакційно настроєної професури". На основі

прийнятого рішення була проведена "грандіозна" робота з розгляду та визначення конкретних кандидатур, які підлягали висланню, і 3 серпня 1922 року список на висилку був підготовлений. До нього було включено 77 представників української інтелігенції, серед яких 47 працівників вищої школи з Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Кам'янця. Цей список був схвалений ЦК РКП(б) та ВУЦВК і затверджений підписами Петровського, Раковського, Манцева. Крім того, вже 9 серпня 1922 року список антирадянської інтелігенції, підготовлений ДПУ України, розглянула та затвердила спеціальна комісія ЦК РКП(б) [1, с. 120, 124]. ЦК РКП(б) видав конкретну вказівку "твердою рукою покласти край будь-яким спробам шкодити культурному радянському будівництву". "Операцію", пов'язану з висилкою "антирадянської інтелігенції", було закінчено на початку 1923 року. Слід зауважити, що, з огляду на наступні події 20–30-х років, "знешкодження" інтелігенції шляхом депортації слід вважати ледь не проявом акту гуманності. Втім, не треба забувати, що за особистою пропозицією В.І.Леніна влітку 1922 р. було запроваджено норму, яка передбачала застосування розстрілу проти тих, хто свавільно повернувся з-за кордону до Радянської Росії (як і до інших радянських республік) [2, с. 69–70]. Надалі, як відомо, представники наукової інтелігенції систематично виводилися на ті чи інші політичні судилища та фізично знищувалися.

Певна тимчасова "відлига" у стосунках влади із науковою інтелігенцією позначилася у 1923 р., коли почали даватися ознаки економічні наслідки ринкової неспівської політики, а також окреслилися певні тенденції до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика "українізації", звернення комуністичного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація у сфері міжнародних відносин примусили інтелігенцію якщо не повірити більшовицькій владі повною мірою, то, як слушно пише В.Ченцов, принаймні повірити "у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом". Цим, зокрема, можна пояснити відмову на цей час більшості колишніх непримирених опозиціонерів від військово-терористичних методів боротьби і перехід до культурно-просвітницької і кооперативної діяльності. В Україну повертається чимало відомих емігрантів-політиків, учених, діячів культури. Як наслідок, відбувається зростання суспільної ваги наукових, кооперативних і громадських інституцій. Відповідно зменшуються політичні репресії, але органи держбезпеки невпинно вдосконалюють методи спостереження і контролю над інтелігенцією, тим більше, що досить численні її представники, які не повірили у щирість влади, залишилися, так

би мовити, в індивідуальній опозиції, ще глибше приховавши свою неприязнь до режиму [3, с. 12–13].

Значна частина дореволюційної наукової інтелігенції, керуючись професійними міркуваннями чи матеріальними інтересами (а також – не в останню чергу – ідеалами служіння власному народові), змушені були погодитися на співробітництво з новою владою. Здебільшого науковці (особливо природознавці) дотримувалися політичного нейтралітету, зосередившись на науковій, просвітницькій та викладацькій діяльності. Знання і досвід науковців, безумовно, сприяли досить швидкому подоланню руйнації, що була заподіяна війною народному господарству України, та дали можливість країні з багатьох показників досягти дореволюційного рівня. Політика українізації (яка була своєрідним культурно-просвітницьким аналогом непу) сколихнула патріотичні почуття української інтелігенції, а певна лібералізація економічного життя та відносна суспільна стабілізація утримала стару професуру від намірів покинути країну. Дві третини професорсько-викладацького складу реорганізованих вищих навчальних закладів становили представники старого покоління. Варто згадати імена таких визнаних науковців, як Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, В.І.Веретенніков, О.Н.Синявський, Д.М.Синцов, М.Ф.Сумцов, С.О.Єфремов, А.М.Кримський, К.Г.Воблій, Д.О.Граве, В.О.Щепотьєв, В.Є.Данилевич. Вони гідно репрезентували наукову еліту українського суспільства, їхній науковий доробок був визнаний у світі. Втім, багато з них незабаром зазнали переслідувань та були піддані репресіям.

І хоча на початку 1920-х рр. у вищих навчальних закладах переважали кадри "старої" інтелігенції, порядок призначення на педагогічні посади у вищій школі демонстрував повну безправність професури. Профспілкам було надане право рекомендувати або надавати "мотивоване застереження" проти того чи іншого кандидата на педагогічну посаду. Профспілки мали вирішальне право відмовити кандидату. За такого "порядку" комплектування педагогічного складу вищої школи на перше місце ставилися, очевидно, не фахова підготовка та наукова кваліфікація спеціаліста, не його професійні здібності, а політична благонадійність з погляду профспілкової організації [4, с. 10]. Водночас середина 1920-х рр. стала вирішальним етапом переходу інтелігенції старої школи на бік радянської влади. Цьому переходові сприяв ряд заходів держави диктатури пролетаріату щодо поліпшення умов професійної діяльності, а також матеріально-побутових умов життя інтелігенції, зміни її соціального статусу. У 1920-ті рр. радянською державою була здійснена ціла низка заходів, спрямованих на поліпшення матеріального забезпечення

професорсько-викладацьких кадрів: встановлено штатну систему оплати праці, штатний розклад, нормативи виходу викладачів на пенсію та її розміри. Незважаючи на те, що заходи влади щодо поліпшення умов праці, побуту, грошової винагороди мали явно недостатній характер, вони все ж таки сприяли залученню викладачів до роботи та позитивно вплинули на процес підготовки нових кадрів [4, с. 10–11].

Наприкінці 20-х рр. відомі вчені зосередилися переважно в УАН, а факультети вищих навчальних закладів поповнили вихованці радянської аспірантури, хоча професорами залишалися переважно випускники дореволюційних університетів (Київського, Харківського, Московського, Петербурзького, Дерптського, Новоросійського). Для формування справжньої радянської професури, яка здобула б вищу освіту, закінчила аспірантуру, захистила дисертації та мала б належний стаж науково-викладацької роботи, необхідно було щонайменше двадцять років. Безпартійність професорів старшого покоління засвідчувала домінування інтелектуально-професійних пріоритетів над ідеологічними. Держава максимально використовувала їхній потенціал, але забезпечувала тільки жалюгідне пенсійне забезпечення і мізерну зарплату [5, с. 12–13].

Слід зробити особливий наголос на кричущій короткозорості політики більшовицького керівництва, яке було неспроможне оцінити виняткову важливість наукового знання (наукової інтелігенції) у технологічній революції, яка відбувалася у виробництві і технічному переозброєнні вирішальних галузей з кінця ХІХ – на початку ХХ ст. Ця недооцінка зумовила стратегічне технічне і технологічне відставання СРСР, засади якого (відставання) були "успішно" закладені саме у 20–30-ті роки. Мобілізаційні заходи дозволяли потворній системі керівництва ставити і вирішувати якісь окремі важливі завдання, але загалом природний процес формування і репродукції наукової інтелігенції (якщо брати ширше – інтелектуалів) був спотворений, загальмований, – міркування примітивно тлумачуваної політичної лояльності й ідеологічної відданості швидко взяли гору над елементарною державницькою прагматикою. Під ніж сталінської гільйотини потрапляли часто найталановитіші вчені, які могли б принципово змінити становище у найважливіших галузях (скажімо, в оборонній). Дуже часто керівне становище в академічних установах посідали нікчемні конформісти, які не збагатили науку жодними досягненнями. Для того щоб пересвідчитись у значенні "мислячої одиниці" в науці, варто навести приклад видатного хіміка В.Іпат'єва. У 1930 р. він залишився за кордоном, не повернувшись із наукового відрядження, та, продовживши свою роботу у Сполучених Штатах, здійснив низку відкриттів і винаходів, що допомогли

військовій авіації цієї країни згодом завоювати повітря у боротьбі з нацистами (зокрема, технології виробництва високооктанових авіаційних бензинів). Дуже схожою була доля видатного українського вченого-фізика Г.Кистяківського, який у США брав активну участь у манхеттенському проєкті, який дав Америці пріоритет в отриманні атомної зброї.

Разом з тим не можна не брати до уваги і деякі інші аспекти, що впливали на політику сталінського керівництва щодо наукової інтелігенції. Більшовицький режим задля свого зміцнення та самовідтворення стояв перед необхідністю встановлення тотального контролю над усіма значущими сферами життя суспільства (інша річ, що за тих умов цього можна було досягти лише певною мірою). Цей контроль вимагав притаманних тоталітаризмові форм "народної легітимації" на кшталт постійних проявів відданості й підтримки, зведення до мінімуму і викорінення будь-якого інакомислення. За своєю природою інтелігенція (особливо наукова) не могла цілком – навіть за умови демонстрації повної лояльності – відповідати таким ідеалам повної керованості і передбачуваності. Задля належного виконання своїх функцій науковець повинен мати змогу ознайомлюватись із результатами досліджень своїх іноземних колег, їздити у відрядження за кордон, спілкуватися із носіями інших політичних поглядів і світогляду. Ось чому повністю забезпечити закритість суспільства в умовах модернізації (нехай тоталітарної за методами) було і неможливо, і небажано. Доводилося волею-неволею визнавати за науковцями дещо ширші права, ніж за пересічними радянськими громадянами – і чинити тиск на науковців через постійний прес терору і щільну систему загальної підозрливості і нетерпимості до вільнодумства та будь-якої автономності. Тавро "ворогів народу" використовувалося особливо охоче щодо представників наукової інтелігенції, які, як вважалося, не могли змиритися з "новим життям", з радянсько-більшовицькою ідеологією, з іншими новаціями соціального і духовного життя в Україні.

Як відомо, запекла боротьба всередині більшовицької верхівки разом із загальним курсом на згортання будь-яких решток демократії (разом із остаточним згортанням непівської політики) і перетворення країни на "єдиний табір" (із культивуванням відповідної психології осіб, що перебувають в облозі) істотно змінили соціально-політичну обстановку в середині 20-х років. Загострення зовнішньополітичних умов у 1926 р., товарна криза, а головне, поразка прибічників демократизації країни серед комуністичного керівництва на липневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б), що свідчило про готовність компартії повернутися до воєнно-комуністичних методів керування державою, відчутно позначилися на стосунках між

більшовицькою владою та науковою інтелігенцією. До краю загострилися взаємини між націонал-комуністичною течією КП(б)У і ЦК ВКП(б), що вилилося в просте поліцейське переслідування небажаних осіб. Частина української наукової інтелігенції змушена була відмовитися від невиправданих очікувань щодо політики "українізації". Це зумовило деяке поживавлення опозиційної діяльності, принаймні у формі нелегальних гуртків. Звичайно, інтелігентська гуртківщина другої половини 20-х рр. не йшла ні в яке порівняння із опозиційними формами початку десятиліття.

Ідеологія побудови соціалізму "в одній окремо взятій країні" (ідея М.Бухарина, взята на озброєння Сталінін) передбачала форсовану модернізацію господарства у винятково стислі терміни. Тотальне одержавлення економічного організму зробило можливим впровадження перспективних соціально-економічних планів розвитку господарства, метою яких було якнайшвидше (приблизно за 10 років, як вказував Сталін на Першій загальносоюзній нараді передовиків-стаханівців) подолання техніко-економічної та технологічної відсталості СРСР від передових країн. Якими б утопічними ці плани не здавалися (за основними показниками вони, як відомо, так і не були ніколи виконані), задля їх реалізації треба було мобілізувати наукову та науково-технічну інтелігенцію, забезпечити її лояльність та (в ідеалі) підтримку.

Втім, одних лише директив та одного (навіть щирого) бажання для реалізації амбітних планів більшовицького керівництва було, вочевидь, замало. Бракувало як кваліфікованих кадрів управлінців, так і відповідної виконавчої дисципліни. На жальгідно низькому рівні була організаційна, управлінська культура. Становище погіршувалося загальною обстановкою штучно нагнічуваної істерії, коли вище керівництво будь-що намагалося зняти з себе підозри у некомпетентності, волюнтаризмі та невігластві і закликала бути "пильними" і виявляти винних у провалах серед шкідників, недобитків, "п'ятої колони" та ін. Звісно, мали місце і реальні випадки свідомого заподіяння тих чи інших дій шкідницького характеру, але їхній масштаб не йшов ні у яке порівняння із тими даними, які фабрикували і поширювали "компетентні органи".

Партійні ватажки закликали приділяти велику увагу ідейній боротьбі з представниками розумової праці. У науковій інтелігенції вони вбачали ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з-поміж студентства й учнівської молоді.

Партійні дискусії 1920-х рр. з питань місця і ролі інтелігенції в суспільному житті, що торкалися й питань свободи творчості, засвідчили існування в партійних колах двох позицій стосовно інтелігенції: перша,

враховуючи специфіку культурної сфери, передбачала більш ліберальний підхід до творчості та інтелігенції; друга – посилення ідеологічного контролю і керівництва професійною діяльністю інтелігенції, розглядаючи останню як засіб для досягнення певної політичної мети. Врешті-решт, домінуючим стає курс на "розшарування" старої інтелігенції, залучення на бік радянської влади її лояльної частини і боротьба з опозиційною [6, с. 8]. Завдання "розшарування" досягалося реалізацією стратегії "радянзації" наукових установ, культурно-освітніх закладів, громадських організацій. "Радянська" відбувалася переважно шляхом постійних і різноманітних реорганізацій структур вищих навчальних закладів і науково-дослідних структур. Це мало на меті не підвищення ефективності наукової роботи, а переважно встановлення якомога більшого контролю над науковцями з боку більшовицької партії та держави. Цим же завданням, як правило, служили і численні перманентні "чистки", які проводилися в 20–30-х рр. У ході останніх були усунуті від наукової та творчої праці найбільш знані і досвідчені українські вчені, літератори, митці.

Кампанія інспірованих згори реорганізацій і чисток (як їх іноді називали тоді – "сталінських рейдів") справді розколювала і деморалізувала стару наукову інтелігенцію, якій протиставили нову, сформовану в роки радянської влади. Ідейна боротьба призвела до переслідувань прибічників "дрібнобуржуазної ідеології" у вищих навчальних закладах. Створювалися спеціальні комісії для боротьби з буржуазною ідеологією (1922 р.), комісії з вивчення діяльності й настроїв української інтелігенції (1925 р.), комісії з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів (1928 р.). Скандальні обставини чисток породжували конфлікти, які мали резонанс і створювали у суспільній свідомості відверто негативний імідж як науковців старої генерації, так і наукових інституцій у цілому. Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка тривалий час зберігала традиції академічної свободи. В ході загального процесу жорсткого тиску зазнали на собі також фахові академії. Наприклад, постановою ЦК КП(б)У від 17 лютого 1935 р. внаслідок "засміченості контрреволюційними елементами", відірваності досліджень від "практики реального життя" була ліквідована Всеукраїнська сільськогосподарська академія. Мережу підпорядкованих їй інститутів рекомендувалося зміцнити фахівцями з числа робітничої молоді. Неодноразових реорганізацій зазнала система вищої освіти. Ліквідовані у 1920 р. класичні університети були відновлені у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську у 1934 р., причому не отримали університетського статусу вищі навчальні заклади у Кам'янці-Подільському та Полтаві.

Відкритий наступ тоталітаризму в сфері науки і культури став відчутним уже з другої половини 1920-х рр. Як відомо, саме з цією метою керівником українських більшовиків був призначений сумнозвісний Л.Каганович. Посилення партійного контролю за сферою культури та діяльністю інтелігенції набуло характер тиску. Курс на згортання українізації засвідчив червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р., який ініціював процес ідеологічної розправи над М.Хвильовим та його однодумцями. Нарешті, з 1927 р. сталінське керівництво переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в Україні. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 р. боротьба з "українською контрреволюцією" вступила в нову фазу. Немовби визнаючи, що український національний ренесанс за час непівської "відлиги" набрав небажаних форм розквіту, сталінське керівництво почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України. Широко застосовувалася практика фальсифікації судових справ, каральні органи виконували сталінські директиви всіма можливими засобами.

Весь період з 1929 по 1934 рік був часом суцільних випробувань для наукової інтелігенції, періодом суцільних "чисток" та різноманітних "реорганізацій". Певною критеріальною "точкою відліку" у політиці соціального терору проти старої інтелігенції став сумнозвісний "шахтинський процес" (1928 р.). Як відомо, процес отримав назву від міста Шахти, де органами ОГПУ були заарештовані понад 50 інженерів. Процес відбувся з 18 травня по 5 липня 1928 р. (понад півтора місяці!!) – відкрито, у Колонному Залі Дому Союзів у Москві. На цьому процесі (втім, як і на попередніх, з початку 20-х років, де знищувалися політичні суперники більшовиків) відпрацьовувалися певні прийоми та механізми, які надалі набули широкого вжитку у розправах над науковою та науково-технічною інтелігенцією. Вже через кілька днів після завершення процесу – 9 липня 1928 р. – на Пленумі ЦК ВКП(б) Сталін проголосив свою класичну тезу про загострення класової боротьби в країні, посилаючись у якості наочного прикладу на процес "шахтинців": "шахтинська справа є економічною контрреволюцією, затіяною частиною буржуазних спеціалістів, які володіли раніше вугільною промисловістю" [7, с. 520].

Якщо раніше Сталін схильний був відносно позитивно оцінювати роль науково-технічної інтелігенції у виконанні планів першої п'ятирічки (Волхобуд, ДніпроГЕС, канал Волга–Дон тощо), то після "шахтинської справи" (яка була для Сталіна певною мірою несподіванкою) його ставлення до цієї соціальної групи відчутно змінилося, що трагічно відбилася на становищі "старої" інтелігенції у суспільстві [7, с. 520–521].

Слід сказати, що від цього процесу сталінське керівництво отримало, насамперед, політичні дивіденди фактично на голому місці (як відомо, деякі ключові постаті процесу були засуджені на невеликі терміни покарання чи взагалі були виправдані, що свідчило про штучний характер більшості звинувачень і так званих "доказів"). Широко розповсюджені відомості про перебіг процесу вкорінювали у масовій свідомості підозріле ставлення до кадрових представників науково-технічної інтелігенції, закликали бачити в них прихованих ворогів і шкідників та ін. Показові політичні процеси над інтелігенцією перетворилися на сумну систему для насадження тоталітарного диктату і невдовзі стали притаманними для загального популістського антиінтелектуалізму потворної більшовицької влади. Обвинувачення кваліфікувалися статтями 54-2, 54-3, 54-4, 54-8, 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УСРР, змістом яких були антирадянська пропаганда, український буржуазний націоналізм, шпигунство, диверсійна робота тощо. Це були справжні ретельно відрежисовані фарсові дієства із заздалегідь визначеними і продуманими ролями, де навіть адвокати і звинувачені мусили "грати" на боці звинувачення... Уся тодішня пропагандистська машина працювала на поширення необхідного ефекту. Метою процесів, як слушно вказує В.Нікольський, було створення відповідної атмосфери в країні – настороженості, постійного очікування ворожих проявів та пошуку винуватців [8, с. 10]. На боротьбу з інтелігенцією був спрямований увесь арсенал усної пропаганди. Буржуазні настрої інтелігенції таврували у міських робітничих та сільських клубах, хатах-читальнях. На спеціальних мітингах, зборах, з'їздах, конференціях, під час проведення диспутів характеристика старої інтелігенції не виходила за межі розмов про "ворожий антирадянський елемент". Після такої ідеологічної обробки маси робітників і селян визнавали доцільність репресій проти наукової інтелігенції, вважали їх правильним і єдиним засобом боротьби партії з "ворожими елементами". Втім, майже завжди залишалася "закритою" для засобів масової інформації тема виконання вироків та відомості про життя заарештованих у таборах [9, с. 15–16]. Враховуючи тодішній рівень неосвіченості великої кількості людей, неважко припустити, що більшовицьке керівництво отримувало бажаний ефект від процесів і супроводжуючої їх пропаганди. Люди у своїй переважній більшості дійсно вірили у злочинські плани "інтелігентів", і чимало добровольців були ладні своєю пильністю сприяти розкриттю нових і нових "ворогів народу".

Спеціалісти з вищою освітою, щоб урятуватися від втягування у майбутні показові "процеси", змушені були покидати більш-менш відповідальні посади, йти працювати робітниками, комірниками, дрібними службовцями

тощо. Цей процес охопив і вищі навчальні заклади, де і до "шахтинської справи" кваліфікованих викладачів старої школи залишилося обмаль. У середині 20-х років кожен другий викладач не мав навіть десяти років науково-педагогічного стажу [10]. Досить типовою була ситуація, коли кількість кваліфікованих викладачів із стажем близько 10 років складала у вузах 30–50%. Науковці не могли бути впевнені, що їх будь-якої миті не заарештують чи (у найкращому випадку) не звільнять за чийось доносом чи ганебним наклепом, не піддадуть "проробці" чи іншим формам морального знуцання і розправи. Не дивно, що, виступаючи на II пленумі Центрального бюро комуністичного студентства, нарком освіти України М.Скрипник змушений був визнати, що навчальні заклади України "не дуже забезпечені... кваліфікованими викладачами" і що "професура наша... дуже молода" [11].

Систематичні "чистки" і "проробки" мусли створювати і підтримувати стан постійної напруженості і взаємної пильності. Від підозрюваних вимагали публічного визнання помилок і принизливого каяття. Показовим у цьому відношенні є лист вченого-економіста (фахівця з аграрної справи, в середині 20-х років – члена колегії Наркомзему України) М.Левенштама, надісланий ним 4 січня 1931 р. до ЦККП(б)У:

"На додаток до своєї заяви від 26 грудня я вважаю за потрібне заявити наступне:

Обміркувавши свого листа, що я його подав до редакції "Комуніста" через декілька днів після свого приїзду з закордону, я вважаю цей лист за незадовільний та викладене в ньому визнання своїх шкідливих, правоопортуністичних помилок за недостатнє, оскільки в цьому листі є намагання з мого боку пом'якшити свої помилки.

Тому я вважаю за потрібне знову категорично засудити припущені мною в моїх роботах правоопортуністичні помилки в питанні про невірну оцінку кооперації та недооцінку колективізації як основного шляху до соціалістичної перебудови села та в питанні про класову боротьбу на селі та недооцінку питомої ваги капіталістичних елементів.

Рішуче відмежовуючись від цих правоопортуністичних помилок та щиро визнаючи всю їх шкідливість, я обіцяю віддати всі свої сили на боротьбу на два фронти зі всіма правими, лівими та право-лівими збоченнями від генеральної лінії партії та прошу врахувати цю заяву при розгляді моєї справи" [12]. Левенштам був засуджений за "першою категорією" у серпні 1937 року [13].

Вістря репресій в Україні було спрямоване в першу чергу проти представників української інтелігенції – науковців, педагогів. Сталінські

ідеологи добре розуміли, що найбільший опір беззаконню може вчинити освічена частина українського народу. Ось чому в першу чергу ставилося завдання знищити самостійність української нації шляхом ліквідації її видатних представників. Піднесення національної свідомості наукової інтелігенції суперечило зміцненню сталінського диктату. Не дивно, що органами НКВС на виконання стратегічної мети Сталіна була сфабрикована справа так званої "Спілки визволення України" (згодом аналогічні справи були порушені проти національної інтелігенції інших республік). Фактично справа була скерована проти української інтелігенції. Членів СВУ звинувачували у спробі повалити радянську владу, підготувати контрреволюційний заколот та реставрувати буржуазно-капіталістичний лад. 28 лютого 1933 року з посади голови наркомату освіти України був звільнений М.О.Скрипник. Звинувачуваний у "націонал-ухильництві" та в "перегинах" у проведенні політики українізації, опальний нарком покінчив з собою.

Досить швидко зусиллями каральних органів мало не усі наукові й освітні установи були оголошені "гніздами націоналістів", в яких необхідно провести посилені "чистки". Витяг з довідки "Про науково-дослідну роботу катедри нацпитання ВУАМЛІН" (ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інституцій), складеної у листопаді 1933 р., нагадує звинувачувальний вирок (збережено орфографію документа): "Цілоком доведено, що керівництво катедри нацпитання (керівник Скрипник, заступники Річицький, Юринець) перетворили катедру на притулок різних контрреволюційних націоналістичних елементів та пропагування націоналістичних теорій, що протягом років отруювали голови пролетарської молоді в вишах та інших учбових закладах. Ще кілька років тому були викриті як контрреволюціонери аспіранти катедри Мудрик і Короткий (колишні укапісти), які були прийняті до аспірантури завдяки підтримці фашиста Річицького. Мудрик і Короткий, після того, як були вилучені з катедри за націоналізм, були надіслані НКО на відповідальну роботу редактора видавництва "Радянська школа", де працювали аж до арешту органами ДПУ. Так само і третій викритий з ними контрреволюціонер Яструба після закінчення катедри був призначений Скрипником на відповідальну роботу в НКО. Отже, катедра нацпитання була в значній мірі місцем формування націоналістичних кадрів для Скрипника і для української контрреволюції...

...В наукових працях, що належать працівникам катедри, ми маємо різну національно-буржуазну контрабанду:

В творах Скрипника – анти лєнінську систему поглядів з націона-

льного питання, що була теоретичною базою націоналістичного ухилу, очолюваного Скрипником і використовувалася, як зброя шкідницької діяльності українськими контрреволюційними елементами на фронті культурного і радянського будівництва.

В творах фашиста Річицького – буржуазно-націоналістичне висвітлення нації і національної культури, самовизначення нації, одверте виспівування українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій та українського та буржуазного національного руху, наклепи на КП(б)У, націоналістичну фальсифікацію історії пролетарської революції на Україні тощо.

У творах Юринця – філософське обґрунтування Яворщини, пропагування фашистського волюнтаризму, одверте пропагування українського фашизму (донцовщини) тощо.

В працях фашиста Сидоровича – пропагування теорії кордонів в Польщі 1772 року, теорії "Соборної України", відрив теорії нацпитання з метою перетворити нацпитання на самодавлюче питання, буржуазно-націоналістичну постанову питання про самовизначення націй.

В працях Гірчака – апологетику українського буржуазного національного руху, прикрашування ролі Центральної Ради, затушування небезпеки українського націоналістичного руху, підтримки теорії націонал-більшовизму, наклепи на КП(б), підтримку антипартійної боротьби Скрипника проти харківської парторганізації.

Уся ця буржуазно-націоналістична і фашистська контрабанда не була своєчасно викрита катедрою нацпитання" [14].

Становище наукової інтелігенції в тоталітарній системі, яке склалося в Україні на середину 30-х років, залишалося складним. Переважна частина інтелігенції була інтегрована до нової соціально-економічної і політичної системи, але це не врятувало науковців від репресій. Політичні репресії проти кадрів наукової інтелігенції відбувалися протягом усього радянського періоду історії (від розстрілів періоду громадянської війни і до ув'язнень дисидентів у 80-ті). Вони набували різних форм і мали різну інтенсивність, масштаби та ідеологічне забарвлення. У своїй глибинній основі ці системні переслідування інтелігенції (як наукової, так і творчої) були умовою становлення і функціонування тоталітарної системи. Типовим у цьому плані був соціальний терор 30-х років. Якщо репресивні органи у 1930–1935 роках працювали латентно та певною мірою селективно (проти найбільш видатних "фігурантів"), із використанням кампаній "чисток", то у другій половині 30-х років репресії набули нечуваного розмаху. Під сокиру сталінського свавілля підпали науковці практично всіх вищих наукових закладів і наукових установ України.

Нищівному удару був підданий професорсько-викладацький склад Одеського, Харківського, Київського університетів. Саме тут працювали найбільш досвідчені кадри викладачів і вчених. Особливих зусиль репресивні органи докладали для знищення гуманітарної інтелігенції, яка не бажала коритися режиму [15, с. 276].

До катівень НКВС потрапила значна частина професорсько-викладацького корпусу навчальних закладів Одеси. В університеті було заарештовано 26 осіб, в українському педінституті – 23, у німецькому педінституті – 10. Були репресовані ректори та керівники ВНЗ: Шмідт, Щербина, Шмуклер, Вельд та інші, звинувачені у тому, що вони "гальмували підготовку кадрів, створювали плутанину в навчальних планах, затримували висування молодих кадрів, протягували на лекціях контрабанду, ворожі марксизму-ленінізму теорії, відривали від радянської дійсності наукову тематику тощо. В Одеському університеті працювали 88 осіб професорсько-викладацького складу походженням з колишніх дворян, попів, офіцерів, чиновників. З них тільки у 1937 році 56 були виключені з партії, а незабаром звільнені з роботи. Невдовзі всі вони були репресовані. До списку ворогів потрапили працівники наркомату землеробства та наркомату радгоспів. Університети, науково-дослідні станції та інші установи втратили 268 професорів та викладачів. Із 29 директорів педагогічних інститутів були репресовані 18. Серед них С.Г.Порада – директор Ніжинського педінституту, К.П.Цикін – директор Луганського педінституту. Така ж доля спіткала ще 210 педагогів [16, с. 83, 96–97].

Удар по наукових кадрах мав жажливі наслідки. Через брак кадрів було закрито інститут української культури ім. Д.І.Багалія, заарештовано Пилипенка – директора інституту ім. Т.Г.Шевченка, Романюка – директора інституту радянського права у Харкові. У промислово розвинених регіонах (Донбас, Дніпропетровщина) практично кожен п'ятий репресований належав до науково-педагогічної інтелектуальної еліти: науковці, викладачі, інженери, лікарі [17, с. 145]. Терористична кампанія 30-х років призвела до фізичної ліквідації багатьох тисяч талановитих і кваліфікованих викладачів та вчених – як представників старої, дожовтневої генерації, так і вчених, становлення яких припало на період українізації 20-х років. Внаслідок цієї без перебільшення антропологічної катастрофи в українській науці утворилася кадрова порожнеча, яку лише частково вдалося ліквідувати форсованим рекрутуванням нових кадрів, що, як правило, не були повноцінною заміною знищених або ув'язнених.

При цьому очевидною була спрямованість репресій проти високоосвіченої та інтелектуально розвинутої частини національної еліти –

наукової і творчої інтелігенції. Роки проведення масових політичних репресій характеризуються посиленням політизації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Волею-неволею науковці (особливо викладачі) ставали частиною загального партійно-ідеологічного механізму – навіть фахівці, далекі від царини соціальних наук. Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, уміння пристосовуватися, демонструвати відданість, "завзятість" у виконанні планів партії.

Таким чином, наукова інтелігенція радянської України у 20–30-і роки ХХ століття зазнала важких і трагічних випробувань. Незважаючи на усі обставини суспільно-політичного життя і тоталітарну політику тодішнього більшовицького керівництва, науковці України зберігали відданість справі і були носіями громадянськості та патріотизму. Навіть у лещатах тиску вони служили своєму народу, зберігали і примножували знання, збагачували науку новими відкриттями. Система матеріального забезпечення того часу підтримувала лише фізичне існування наукової інтелігенції і не створювала достатньої матеріально мотивації праці та, відповідно, належних побутових умов. Сталінський режим намагався знищити свободу наукової творчості, обмежити інтелектуальну автономію вчених як шляхом адміністративно-організаційних заходів, усіляких ідеологізованих кампаній (чисток, рейдів тощо), так і прямих розправ і репресій.

Література

1. Віче. – 1994. – №10.
2. Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М.: Наука, 2006.
3. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. ... д. і. н.: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000.
4. Осмоловська О. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис... к. і. н.: 07.00.01. – Донецьк, 2004.
5. Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис... д. і. н.: 07.00.01. – Х., 2005.
6. Тарапон О. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): Автореф. дис... к. і. н.: 07.00.01. – К., 1999.
7. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. – М.: Вече, 2006.
8. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки

СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис... д. і. н.: 07.00.01. – Донецьк, 2003.

9. Литвин Н. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис... к. і. н.: 07.00.01. – К., 2006.

10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 15, арк. 39.

11. Скрипник М.О. Чергові завдання вузів // Студент революції. – 1927. – №5. – С. 7.

12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4194, арк. 44.

13. Архів Президента Російської Федерації, оп. 24, спр. 410, арк. 186.

14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 48–49, 51.

15. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 7. – К.: Рідний край, 1997.

16. Михайлуца М.І., Бурундукова А.В. Репресії в вузах та технікумах Одеси. 1937/1938 навчальний рік // Збірник наукових матеріалів Одеської краєзнавчої конференції. – Одеса, 1996.

17. Михненко А.М. Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX века – 40-е гг. XX века). – Донецк: Сталкер, 1998.

Ю.М.Давиденко

Діяльність підпільних військових організацій на теренах "приєднаних земель" у початковий період окупації Польщі (1939–1941 рр.)

Проблема організаційного становлення та збройної боротьби підпільних військових формувань на окупованих польських теренах є складовою історії європейського руху Опору в роки Другої світової війни. Дослідження цієї теми вже багато років привертає до себе увагу вітчизняних та зарубіжних істориків. За цей проміжок часу накопичена значна кількість розвідок та праць узагальнюючого характеру, де простежуються окремі аспекти досліджуваної теми. Крім того, існує низка наукових розробок, що висвітлюють польський рух Опору на окупованих територіях та певним чином аналізують структурну розбудову збройного та цивільного підпілля в роки війни [1].

Формування польського руху Опору відбувалось у складних суспільних та політичних умовах нацистської окупації. Фашисти, встановивши жорсткий терор, здійснювали комплекс репресивних заходів із метою ліквідації провідних верств суспільства, проводили масову депортацію в табори та на примусову роботу до Рейху, застосовували принцип колективної відповідальності до мешканців тих регіонів або населених